

TUSSEN NIJVEL EN BREDA

De oudste geschiedenis van Bergen op Zoom nader beschouwd.

door:

WILLEM VAN HAM

In het vorige jaarboek van *De Oranjeboom* verscheen een artikel door A. M. Siebelt over „De groei van Bergen op Zoom in de dertiende eeuw”.¹ Afwijkend van de titel bevat het opstel ook een aantal speculaties over de ouderdom van Bergen op Zoom, die de schrijver graag ziet opklimmen tot in de tiende eeuw.²

Om die bewering en om de behandeling van de dertiende eeuw zelf behoort het opstel verbeterd en aangevuld te worden. In deze bijdrage zal allereerst de oudste periode van de geschiedenis van Bergen op Zoom nader beschouwd worden aan de hand van de geschreven bronnen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de Sint Gertrudis-traditie. Enige feiten en veronderstellingen kunnen wellicht een ander licht werpen op de vroege dertiende eeuw. Aansluitend daarop worden enige feiten en interpretaties, zoals deze door genoemde schrijver zijn voorgesteld, kritisch onderzocht. Tenslotte wordt ingegaan op het verwerken van archeologische gegevens door de geschiedschrijving, mede naar aanleiding van de wijze, waarop meergemelde schrijver deze inlichtingen hanteert. De gelegenheid is hier te baat genomen, de oudste geschiedenis van Bergen op Zoom nader te beschouwen. Zo kan wellicht een negatieve aanleiding een positief doel dienen. Overigens is in onderstaande bijdrage de aandacht geconcentreerd op Bergen op Zoom zelf. Uiteraard moet de ontwikkeling van die plaats in een breder kader worden gezien. Hiertoe is in een elders verschenen publikatie een poging gedaan, waarnaar dient te worden verwezen.³

De oudste periode (tot ca. 1250).

De bronnen.

De oudst bekende oorkonde waarin met voldoende zekerheid van Bergen op Zoom sprake is, dateert van 1219.⁴ Het tijdperk daarvóór ligt volkomen in het duister. Men heeft zich lange tijd beholpen met twee dubieuze vermeldingen waarin Bergen op Zoom heet voor te komen: één uit 966⁵ en één van een jaar daarna.⁶ Geen van beide is in origineel bewaard gebleven. De eerste komt voor in een cartularium van de abdij van Nijvel, dat uit de vijftiende eeuw dateert. De tweede verschijnt (zonder nadere bronvermelding) eerst in de zeventiende eeuw. Beide oorkonden passen in de Bergse versie van de Sint Gertrudistraditie, waarover hierna in een afzonderlijke paragraaf. Afgezien van hun „diplomatische” waarde moet ook hun interpretatie nader worden beschouwd. Aangezien schrijver dezes geen specialist is in de oorkondenleer, beroept hij zich op het oordeel van deskundige auteurs.

De oudste vermelding vormt een *interpolatie* (inlas) in een oorkonde van 24 januari 966, die ook in een korte versie (zonder inlas) voorkomt. Koch, die het stuk als laatste beschreef, noemt de lange variant een „niet authentieke versie” van het bewuste stuk. Volgens hem heeft de *interpolatie* niet in het (schijnbaar) origineel gestaan. Zij bevat een lijst van abdijgoederen; voor deze streek van belang is de vermelding van het „erfgoed van Sint Gertrudis” gelegen in de gouw (*pagus*) Tessandria op de rivier Struona, gevormd door de *villa* Bergon met zijn *integritas*. Hiertoe behoren drie eilanden, te weten Bieulant, Spiesant en Gersake. De twee laatstgenoemde eilanden komen ook voor in een oorkonde van 980, die eveneens slechts uit gemeld cartularium bekend is, maar waarvan de echtheid niet bestreden wordt. In de laatstgemelde oorkonde heten deze plaatsen villa.⁷

In zijn proefschrift over de historische geografie van Zuid-Beveland geeft Dekker niet alleen een nieuwe interpretatie van sommige van de hierboven genoemde plaatsnamen. Hij heeft ook een eigen visie op de authenticiteit en op de datering van de daarin vermelde gegevens.⁸ Hij gaat ervan uit, dat de abdij een aantal goederen bezat, waarin de keizer het klooster in 966 werkelijk had bevestigd. Van andere goederen had men geen koninklijke of keizerlijke bevestigingen, maar wenste die wel te bezitten. De namen van laatstgenoemde goederen zijn in het afschrift door middel van de *interpolatie* ingelast. Hierbij kan de afschrijver gebruik hebben gemaakt van

een goederenlijst (*liber traditionum*) of van een ander geschrift. Het is echter ook mogelijk, dat de kopiïst op eigen gezag namen aan de oorkonde heeft toegevoegd terwille van de volledigheid, zonder gebruik te maken van oudere geschriften. Het is volgens Dekker duidelijk dat men op het einde van de tiende eeuw te Nijvel niet wist, hoe de abdijs aan deze goederen was gekomen. Dit wijst op een hoge ouderdom daarvan. De abdijs kan deze reeds in de achtste eeuw hebben verworven, dus vóór de aanleg van het *liber traditionum*, waarin schenkingen waren opgetekend, die plaatsvonden tussen ca. 783 en het einde van de tiende eeuw.⁹

Het oordeel over de tweede vermelding, die van 967, was in het algemeen minder positief. Het citaat komt zonder verdere bronvermelding bij enige 17e eeuwse auteurs voor, waarvan de bekendste en meest genoemde die van de *Antiquitates Bredanae* is.¹⁰ Deze worden algemeen toegeschreven aan Gramaye; in elk geval zijn ze afgedrukt in de editie van de *Antiquitates Belgicae* die ongetwijfeld van diens hand zijn. Reeds eerder wees ik er in dit jaarboek op, dat de *Antiquitates Bredanae* van een afzonderlijke inleiding zijn voorzien. De drukker richt zich tot de lezer met de mededeling, dat het handschrift wel van Gramaye kan zijn geweest maar dat er veel onleesbare passages in zijn. Op aandringen van derden, na lange aarzeling en met aanvulling uit andere geleerde werken heeft hij het tenslotte opgenomen in dit standaardwerk.¹¹ Moderne auteurs hebben moeite met dit stuk wegens de volkomen onzekere authenticiteit. Hoebanx, schrijver van een standaardwerk over de abdijs van Nijvel, zegt dat het stuk niet te vinden is in het kapittelarchief en laat het uittreksel verder buiten beschouwing.¹² Dhondt noemt het stuk, in vergelijking met dat van 966 een falsum, vervaardigd door Gramaye.¹³ Koch ziet het uittreksel als een mogelijke „samensmelting” van oudere gegevens door Gramaye zelf. Het lijkt hem in menig opzicht apocrief.¹⁴ Gezien de vermelding van het stuk bij De Rouck (1645), die als bron Chr. Butkens vermeldt, zal het stuk eerder van deze auteur dan van Gramaye afkomstig zijn.¹⁵ Er zijn enige verrassende overeenkomsten met de valse stichtingsoorkonde van Thorn, die enkele identieke gegevens bevat, nu echter ten gunste van deze Limburgse abdijs!¹⁶ Overigens dient te worden toegegeven, dat de herkomst van dit tekstfragment nog duister blijft en nader onderzoek behoeft.

De hiervoor besproken stukken vonden, ondanks hun dubieuze karakter, fervente voorvechters voor de echtheid van de daarin vermelde gegevens. De laatste schrijver, die een volledige interpretatie van de geografische gegevens uit beide bronnen heeft verstrekt, was Scherpenisse (1934). Hij legde onder

meer het Bergon uit de akte van 966 uit als zijnde Steenberg (dat lag immers aan de Striene, zoals men toen meende)¹⁷ en de plaats Berghis uit de akte van 967 als Bergen op Zoom, hoewel dat in de *gouw* Scaldis (dus Schouwen) en niet aan de *rivier* van die naam lag.¹⁸ Scherpenisse vond getrouwe navolgers onder de streekhistorici.¹⁹ Zowel Koch als Dekker gaven de voorkeur aan Bergen op Zoom als localisatie voor Bergon, onder meer met een beroep op de verre afstand van de drie eilanden. Alsof deze afstand in het waterrijke land, waarin de rivieren de vlotste verkeersweg vormden, een belangrijke factor uitmaakte.²⁰

De aanhangers van de idee, dat beide bronnen zij het niet naar vorm, dan toch naar inhoud juiste gegevens zouden verschaffen, hebben niet kunnen verklaren hoe Bergen op Zoom het ene jaar in de *gouw* Taxandrië en het volgende jaar in de *gouw* Scaldis kan hebben gelegen. En dan zien we nog maar af van de afwijkende spellingen „Bergon” en „Berghis”. Beperkt men zich tot het oudst bekende afschrift, de oorkonde van 966, dat inderdaad uit de abdij van Nijvel afkomstig is, dan levert de ligging van de villa Bergon aan de Struona of Striene toch wel moeilijkheden op. Deze leidde tot de localisatie in Steenberg, dat aan de Striene zou hebben gelegen. Nu uit recente bodemkarteringen is gebleken, dat zulks niet het geval was²¹, zou men Bergon het best kunnen zoeken op een punt - als de afstand tenminste een rol moet spelen - aan de Striene nabij Zuid-Beveland. Hiervoor kunnen alleen Poortvliet of Schakerloo op Tholen, waar de Striene uitmondde (Strijenham) in aanmerking komen. Gezien het feit, dat Schakerloo in het bisdom Luik lag, waarin de *gouw* Taxandrië grotendeels is opgegaan, ligt het voor de hand de laatste plaats te kiezen. Naamkundige argumenten voor een dergelijke keuze zijn echter niet te geven, en deze interpretatie bevredigt dan ook maar weinig.²²

De Gertrudistraditie.

Gertrudis van Nijvel was in middeleeuws Brabant wel één van de populairste heiligen. Zij leefde van 626 tot 659 en was abdis van het door haar moeder gestichte klooster van Nijvel. Haar verering schijnt zich aanvankelijk te hebben beperkt tot Nijvel en onmiddellijke omgeving.²³ In de tiende eeuw verspreidde zich deze over het bisdom Luik, dat toen echter nog niet zijn latere omvang zal hebben gehad²⁴ en vandaar over Duitsland, over Scandinavië en Noord-Italië.

De oudste Gertrudiskerken zijn in de Nederlanden (Nederland en België) te vinden, vooral in het voormalige bisdom Luik.²⁵ Het hertogdom

Brabant spant daarbij, volgens Zender, de kroon.²⁶ De graven van Leuven, later hertogen van Brabant, waren sinds het begin van de elfde eeuw voogden van de abdij van Nijvel en stichtten in 1206 de St. Gertrudisabdij te Leuven. Via Karel de Grote achtten de hertogen zich met haar verwant: zij werd de huisheilige van de hertogelijke familie. De Gertrudisverering en de tradities in onze streken kunnen dus te maken hebben met het aangroeien van de Brabantse macht in de loop (en vooral tegen het einde) van de twaalfde eeuw.²⁷

Te Bergen op Zoom dateren de oudste bewijzen van de Gertrudisverering eerst uit de vijftiende eeuw. Als dag van de vernieuwing van de schepenbank gold weliswaar de St. Gertrudisdag in plaats van de Verzwoven Maandag, maar dat gebruik is in 1533 ingevoerd. Toch speelde de St. Gertrudisdag al eerder een rol: tot 1521 bleven aftredende burgemeesters en rentmeesters hun functie vervullen van hun aftreden tot aan St. Gertrudis (17 maart) om hun opvolgers in de ambtsgewoonten in te wijden.²⁸ Het zegel van het in de vijftiende eeuw opgerichte kapittel van de kerk vertoonde haar beeltenis. Het stadsregister, aangelegd in 1399 en bijgehouden tot 1443, bevat gegevens over de St. Gertrudisstraat, thans Bruinevisstraat, en de weg naar St. Gertrudis, een landweg die in het verlengde van die straat naar de kapel van de heilige onder Borgvliet leidde.²⁹ Uitvoeriger zijn de rekeningen van deze kapel, die over de periode 1523-1559 zijn bewaard gebleven.³⁰ Ook in de Luikse gegevens uit de vijftiende eeuw komt de St. Gertrudiskapel van Bergen op Zoom voor.³¹

Van legenden rondom St. Gertrudis is sprake in een negatieve bron: het verslag van de belegering van Bergen op Zoom in 1588 door de predikant Baselius. Deze noemt de St. Gertruytsberg ten zuiden van de stad. St. Gertrudis, zegt hij, wordt door bijgelovige mensen vereerd tegen ratten en muizen. Zij was patrones van de stad en men zegt dat zij vrouwe van het land was geweest. Het kapelletje van St. Gertrudis dat op deze berg stond, lag tegen het verdronken Zuidland aan.³² De tekst onder een in 1631 verschenen prent met een gezicht van de stad noemt de Grote Kerk, gesticht door St. Gertrudis, en het opschrift met gouden letters: SANCTA GERTRUDIS HUIUS TERRAE QUONDAM DOMINA dat boven de kerkdeur was aangebracht. Ook vermeldt Baselius de fontein die bij de kapel stond.³³ Nog uitvoeriger is Thomas de Rouck die de rest van het opschrift geeft: INTERVENI PRO POPULO TUO. Volledig luidde het dus: St. Gertrudis, eens vrouwe van dit land, kom uw volk te hulp. De Rouck maakte zelfs een gedicht, waarin hij 654 als het stichtingsjaar van de kerk aangaf.³⁴

De legenden om Gertrudis maakten haar eerst patrones van de reizenden, later van de stervenden (op weg naar het eeuwige leven) en tenslotte noodhelpster tegen muizenplagen. Historische bewijzen voor het bestaan van die laatste verering in de Nederlanden en aangrenzend Westfalen en Rijnland dateren eerst van kort na 1400.³⁵ Te Bergen op Zoom kwam de middeleeuwse gewoonte voor van het „in amorem Stae.Gertrudis” drinken bij een afscheid of bij het begin van een reis. Deze traditie kon zich fraai verenigen met het voorkomen van de Gertrudisbron. De legende was op een schildering of schilderij in de kapel afgebeeld.³⁶ Bergen op Zoom stond met zijn Gertrudistraditie niet alleen. Deze heilige gold tevens als patrones van het verdronken dorp Hildernisse ten zuidwesten van de stad, van Ossendrecht, eveneens in het land van Bergen gelegen en van Zandvliet, even over de tegenwoordige rijksgrens, dat ook banden met het land van Breda en met dat van Bergen had.³⁷

Als concurrent van Bergen op Zoom wat betreft de verering kan Geertruidenberg gelden, dat zijn naam aan de heilige ontleende en wier afbeelding daar tot lang na de reformatie op de stadszegels prijkte.³⁸ *Mons littoris*, (de Oeverberg) waar de heilige zou hebben vertoefd en een door Sint Amandus gewijde kapel zou hebben gesticht, wordt ook te Geertruidenberg gesitueerd en is door de dubieuze uit „967” daterende vermelding en de valse stichtingsoorkonde van Thorn uit „992” gedocumenteerd.³⁹ In elk geval dateert de stadsnaam en daarmee de Gertrudistraditie van Geertruidenberg uit het begin van de dertiende eeuw en deze schijnt daarmee de oudste papieren te bezitten. Een typische plaats van Gertrudisverering vormde ook Prinsenbeek.⁴⁰

Met religieus bronnenmateriaal als kerkpatrocinia en legendevormingen, moet uiterst omzichtig en zorgvuldig worden omgesprongen. Schijnbaar antieke tradities hoeven niet zo eeuwenoud te zijn, als men in het verleden soms al te grif heeft aangenomen. De middeleeuwse verering van de heilige aan de Nederschelde staat weliswaar vast, maar de periode van opkomst daarvan is nog steeds niet met voldoende zekerheid vast te stellen. Zeer waarschijnlijk heeft de opkomst van de Gertrudisverering inderdaad te maken met een bijzondere devotie van het Brabantse hertogshuis. Dan is deze op zijn vroegst op het laatst van de twaalfde, begin van de dertiende eeuw te dateren, toen het Brabantse gezag, hand in hand met de invloed van heren van Breda, hier gevestigd werd.

De dertiende eeuw.

Feiten en veronderstellingen.

Een poging om de feiten van de veronderstellingen te scheiden, lijkt de moeite waard. Een feit is, dat na de meergemelde akten Bergen op Zoom pas in 1219 weer in de geschreven bronnen voorkomt. Een Hein van Bergen droeg in dat jaar goederen te Kloosterzande (thans Zeeuwsch Vlaanderen) over aan de abdij van Ten Duinen. Dit transport is opgenomen in een oorkonde van de heer van Breda, waaruit de afhankelijkheid van deze Hein aan dat personage zou kunnen blijken. Als getuige treden onder meer op de pastoor (*presbiter*) van Bergen en enige personen uit Borgvliet, Ossendrecht en Rilland zodat de samenhang in streekverband tussen de heer van Breda, de abdij en situaties op Zuid Beveland, de Vlaamse kust en de westrand van Noord-Brabant duidelijk wordt.⁴¹ Een ander feit is, dat in 1232 een zekere Boudewijn het land bij de Zoom, dat hem ontnomen was, terugkreeg bij het verdrag, dat toen aan Gilles van Breda werd opgelegd.⁴² Drie jaar nadien was er een geschil tussen de volgende voogd van Breda, Robert van Bethune, en de abdij van Nijvel. De niet nader omschreven goederen van Nijvel te Bergen op Zoom waren in het geding.⁴³ De restitutie, waartoe de hertog de inbezitters van de goederen had gedwongen werd echter niet gerealiseerd door de laksheid van de abdis, die naliet de goederen opnieuw tot zich te nemen. Dat blijkt uit een klaagschrift, door de kloosterlingen in 1241 opgesteld.⁴⁴ Weer vijf jaar later bestond er een gasthuis te Bergen op Zoom, dat door de heer van Breda in diens testament werd bedacht evenals een Boudewijn van Bergen, wellicht dezelfde die in 1232 werd genoemd.⁴⁵ De opvolger van de heer van Breda sloot nog dat jaar (1246) een overeenkomst met de abdij van Nijvel waarbij dit klooster de goederen te Bergen op Zoom in pacht verkreeg.⁴⁶ De rechtstoestand van de plaats van Bergen op Zoom blijft in het duister, totdat vanaf 1260 poorters en schepenen van de stad in de oorkonden verschijnen.

Uit de kontekst van deze en enige andere akten vallen echter wel veronderstellingen te doen, die een ander licht werpen op de vroegste geschiedenis van Bergen op Zoom. Zo komt een Zeger van Bergen voor in een helaas niet in betrouwbare vorm overgeleverde oorkonde die op 1157 is gedateerd.⁴⁷ Dertig jaar nadien heeft een zekere Arnold van Rilland ten behoeve van de abdij van Ten Duinen zijn leengoed aan de heer van Breda teruggegeven. Dit was (vermoedelijk) identiek of annex aan het cijnsgoed

dat de abdij van Nijvel even tevoren aan Ten Duinen had overgedragen. We zien hier de abdij van Nijvel zich ontdoen van een oud goed in de streek, dat volgens bovengenoemde akte van 966 eens had afgehangen van de villa Bergen.⁴⁸ De heer van Breda speelde dus een rol ten opzichte van de abdij, vermoedelijk die van ondervoogd. Zijn gezag werd nog versterkt toen hij van de hertog van Brabant, voogd van de abdij voor haar Brabantse goederen, in 1213 Ossendrecht en Schakerlo verkreeg alsmede rechten op de Schelde en de Striene, met de opdracht de veiligheid van de scheepvaart te handhaven. In deze oorkonde komt een interessante passus voor over de migratie van onvrijen naar de vrije steden, door de hertog c.q. de heer gesticht.⁴⁹ De hertogelijke vrijsteden worden met name genoemd, die van de heer van Breda niet, doch volgens een interessante veronderstelling van Van Uytven ligt het voor de hand, dat hier Bergen op Zoom en Breda werden bedoeld.⁵⁰ Dit sluit volkomen aan op de mening van Cerutti, dat Breda reeds een eigen statuut had, voordat het in 1252 plotseling van privileges voorzien uit de nevelen der geschiedenis opdook⁵¹ en op de hypothese van Van Rompay, dat Bergen op Zoom tezelfdertijd (rond 1252) gelijksoortige voorrechten als Breda moet hebben verworven.⁵²

Een actieve rol van de abdij van Nijvel in deze streek valt pas in de tweede helft van de twaalfde eeuw aan te tonen. Deze bestond uit het likwideren van het bezit op Zuid Beveland terwijl te Bergen op Zoom de lange strijd (voor wat het goederenbezit aangaat) in 1246 werd opgegeven. De nog landelijke nederzetting Bergen op Zoom verkreeg wellicht in 1213 of enige jaren eerder niet nader bekende vrijheidsrechten die pasten in de tijd van stadsstichtingen. Men kan hierbij denken aan de verlening van stedelijke rechten aan 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg in dezelfde periode. Evenals te Breda kan de schriftelijke bevestiging daarvan een halve eeuw later hebben plaatsgehad.

Feiten en interpretaties.

Over de periode na 1260 beschikken we over heel wat meer gegevens dan betreffende de voorafgaande. Aangezien dit tijdvak binnenkort uitvoeriger zal worden behandeld, volstaan we hier met enige kritische opmerkingen.⁵³ De oorkonden, waarin gedurende de periode 1260-1288 burgers of schepenen van de stad Bergen op Zoom optreden hebben voor het merendeel te maken met de opbouw van het groeiend goederenbezit van de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde⁵⁴, het klooster van Sint Catharinadal te Wouw en (in mindere mate) met het klooster te Huijbergen.⁵⁵ Het centrum van het

bezit van Sint Bernaards in Westelijk Noord-Brabant werd de uithof te Hoeven. Genoemde kloostergoederen lagen dus binnen het land van Bergen op Zoom. Bij hun vestiging werden burgers en schepenen van de stad betrokken, maar vanzelfsprekend ook inwoners en schepenen van de dorpen in de omgeving. Men kan dus bepaald niet van een unieke positie van Bergen op Zoom spreken. De schepenen van Bergen op Zoom worden in het artikel van Siebelt voorgesteld als lieden met „hoge functies” en in „hoog aanzien”. Men waant zich bijna in de pruikentijd, toen het nog paste magistraatspersonen uitbundig te prijzen!⁵⁶ De combinatie schepen-leenman was echter helemaal niet zo uitzonderlijk of eerbiedwaardig. Integendeel: een deel van het grondbezit werd nu eenmaal beheerst door het leenstelsel. Uit het niet-vermelden in een akte van de cijnsplicht van een perceel te Bergen op Zoom is door Siebelt afgeleid dat dit van „allodiaal” karakter zou zijn.⁵⁷ Reeds Cerutti heeft opgemerkt dat een dergelijk *argumentum ex silentio* hoogstwaarschijnlijk niet opgaat.⁵⁸ Overigens werd de bedoelde akte voor schepenen verleden, een wat vreemde zaak als het om het belasten van leengoed zou gaan. Men zou dan een akte van de heer en/of leenmannen verwachten.

Zo snel als Siebelt een veronderstelling (van een ander) een bewering noemt, zo vlug beschouwt hij soms een (eigen)veronderstelling als een bewijs. In 1286 ruilde het klooster Sint Catharinadal 20 gemeten land in het Noordland van Bergen op Zoom tegen grond elders. De verwerving van deze 20 gemeten is *mogelijk* te reconstrueren als voormalig bezit van de stichter van het klooster: Servatius, gezegd van Breda. Reeds eerder wordt een Servatius genoemd als bezitter van grond in het Noordland, namelijk in akten van 1260 en 1267. In 1260 verkreeg Servatius Jutenzoon grond in *Polre* bij Bergen en in 1267 verkocht Servatius, knaap van de heer van Breda, 45 gemeten grond in de Noordpolder aan de Sint Pietersabdij te Gent.

Nu is de identiteit van beide genoemde personen wel aannemelijk en het ligt voor de hand dat genoemde goederen in dezelfde polder lagen. Maar dat bewijst nog niet dat Servatius van Breda (die ook weer dezelfde persoon moet zijn als de twee voornoemde) nog meer land in de Noordpolder had en dit aan Sint Catharinadal bij de stichting heeft geschonken, zoals Siebelt beweert. Gefundeerde veronderstellingen kunnen op een bepaalde onduidelijke periode uit de geschiedenis een verhelderend licht werpen, maar men moet deze wel als hypothesen blijven beschouwen!⁵⁹

Men moet zich ook afvragen of de titel „heer van Woude”, die Gerard van Wezemaal in zijn zegel voerde, niet eerder een bevestiging is van de voor-

keur die hij had voor het bezit van het vruchtbare gebied van Wouw (in de nabijheid van een aanzienlijke burcht) boven de weliswaar gunstig gelegen, maar in 1287 toch nog tamelijk bescheiden nederzetting nabij de Schelde, die Bergen op Zoom was. Nog in 1277 bleek, dat de parochie Bergen op Zoom niet genoeg opbracht om de pastoor te onderhouden; pas begin veertiende eeuw waren de opbrengsten van de kerk overvloedig geworden, dank zij een groeiende bevolking.⁶⁰ Bergen op Zoom kende eerst ná 1287 een aanzienlijke groei, ongetwijfeld gestuwd door de toename van de handel en nijverheid.

Geschiedschrijving en archeologie.

Niemand zal de betekenis betwisten van de archeologie, die de sporen traceert van de materiële omstandigheden, waaronder het voorgeslacht heeft geleefd. De door opgravingen verkregen inlichtingen omvatten echter meer *sporen* dan *getuigenissen* van het verleden.⁶¹ Door het ontbreken te Bergen op Zoom van opgravingen van enige omvang moeten we het in onze streek tot dusverre doen met sporadische vondsten en waarnemingen, soms onder moeilijke omstandigheden verricht.⁶²

Een onderzoek op een terrein van beperkte omvang, in de binnenstad van Bergen op Zoom in de zomer van 1983 uitgevoerd, leverde naast interessante gegevens over de bodemstructuur enige bewoningsresten en een muntvondst op. Ten tijde van het opstellen van dit artikel is het opgravingsverslag nog niet verschenen. Mondelinge mededelingen, een lezing en enige korte bijdragen door de opgravers gaven als - voorlopig - resultaat op, dat er sporen van menselijke activiteit sinds het begin van de twaalfde eeuw werden aangetroffen.⁶³

Het is verbazingwekkend, in meergemeld artikel te lezen, dat de vondsten op dat terrein gedaan, het „problematische historische bewijs voor de aanwezigheid van een nederzetting in de tiende eeuw krachtig steunen”.⁶⁴ We zien hier dus de archeologie (mis)bruikt om de inhoudelijke juistheid van dubieuze geschreven bronnen te bevestigen!

Wanneer we, in het voetspoor van Dekker, aannemen dat de aanwezigheid van Nijvels goed reeds in de achtste eeuw mogelijk is, dan zou men toch vondsten uit *die* periode mogen verwachten. De aandacht wordt nu tezeer op de tiende eeuw gericht. De archeologie dient de sporen van activiteiten en bewoning uit het verleden nuchter en onafhankelijk na te gaan en zich niet te laten leiden door bedenkelijke speculaties.

Hoewel sporadische vondsten langs de Westbrabantse terrasrand op

bewoning tijdens de merovingische periode wijzen heeft men zich tot dusverre in zijn konklusies dienaangaande zeer terughoudend betoond.⁶⁵

Besluit.

De oudst bekende vermelding van Bergen op Zoom in de geschreven bronnen dateert uit 1219. Het eerdere bestaan van de plaats kan enigszins aannemelijk worden gemaakt met behulp van een niet-authentieke oorkonde op 1157 gedateerd, maar waarvan de feitelijke inhoud juist lijkt. Op goederen te Bergen op Zoom werd aanspraak gemaakt door de abdij van Nijvel, waarvan de aktiviteit in onze omgeving is aan te tonen door een charter waarbij dit klooster in 1186 afstand deed van goederen te Rilland. Deze maakten (volgens de schriftelijke of mondelinge overlevering van de abdij) evenals het centrum Bergen op Zoom deel uit van het erfgoed van Sint Gertrudis in Taxandrië aan de Striene. Bewoning te Bergen op Zoom in oudere perioden is eveneens aan te tonen door verspreide bodemvondsten, maar die hebben tot dusverre nog geen sluitend beeld opgeleverd, dat op een villa of pre-stedelijke nederzetting wijst. Door interpretatie van de overeenkomst tussen de hertog en de heer van Breda uit 1213 is aannemelijk te maken, dat naast Breda ook Bergen op Zoom één van de vrije plaatsen was, die kennelijk kort tevoren waren gesticht. Pas c. 1250-1252 zullen aan Bergen op Zoom geschreven voorrechten zijn verleend, waarvan echter geen bewijs bewaard is gebleven. Eerst na 1260 (maar vooral sinds de tachtiger jaren van de dertiende eeuw) groeide Bergen op Zoom geleidelijk uit tot een bescheiden centrum van handel en nijverheid. Deze groei bewijst echter niets ten opzichte van vroegere ontwikkelingen. De status van degenen die ambten bekleedden in stad en land van Bergen op Zoom week niet opvallend af van de positie die dergelijke functionarissen elders hadden. Archeologisch onderzoek dient zich verre te houden van door dubieuze geschreven bronnen gewekte verwachtingen van bewoningssporen uit de tiende eeuw. Men kan aan de hand van dezelfde bronnen resten uit vroegere perioden verwachten. Opgravingen van beperkte omvang geven geen uitsluitsel over het bestaan van een woonkern van enige uitgebreidheid; om die aan te tonen zijn méér gegevens nodig.

AANTEKENINGEN

Verkort aangehaalde bronnenuitgaven:

Van den Bergh, *Oorkondenboek*: L. Ph. C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland I*. (Amsterdam, 1866).

Koch, *Oorkondenboek*: A. C. F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 I*. ('s-Gravenhage, 1970).

- ¹ A. M. Siebelt, „De groei van Bergen op Zoom in de dertiende eeuw”, in: *De Oranjeboom* XXXVI (1983), 85 e.v.
- ² Siebelt, „De groei...”, 86 e.v.
- ³ Mijn dank aan drs. M. Dillo te 's-Hertogenbosch, die mij een aantal fotokopieën van onuitgegeven bronnen beschikbaar stelde en verder met raad en daad bijstond in enkele problemen inzake de hierna genoemde akten. Mijn bijdrage over „Een gewest in opkomst: Bergen op Zoom en omgeving tot 1250”, zal verschijnen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek 2* (1985), en de problematiek in een breder verband dan in deze reactie behandelen.
- ⁴ Koch, *Oorkondenboek*, 581 e.v., nr. 397 (1219).
- ⁵ V.d. Berg, *Oorkondenboek*, 27-28, nr. 38, (24 januari 966) De desbetreffende passage luidt: „Hereditas sancte Gertrudis sita in pago Tessandria super fluvio *Struona* in villa que dicitur *Bergon* cum integritate sua: illic aspiciunt insule tres, prima *Bievelant*, secunda *Spiesant*, tertia *Gerselve*”.
- Koch, *Oorkondenboek*, 86 e.v., nr. 47 spelt het laatste woord als *Gersake*.
- ⁶ V.d. Berg, *Oorkondenboek*, 29, nr. 40. De betreffende passage luidt: „In pago Schaldis villam *Bergbis* cum tribus insulis: *Sprange*, *Waterange*, *Steeninge* cum ecclesia et theolonio in pago *Strya* de patrimonio ipsius electae virginis *Mons* cum appendiciis *Tremella*, *Sturnahem* et omni piscatura ad *Mosam* et terris adjacentibus...” Van den Bergh leest *Sprange* i.p.v. *Sprange*, vgl. aantekening nr. 10.
- ⁷ Koch, *Oorkondenboek*, 86 e.v.; commentaar bij de oorkonde van 27 juli 980.
- ⁸ C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeenuw eiland in de Middeleeuwen*. (Assen, 1971) 73 e.v. Hij interpreteert *Gerschia* (*Gersake*) als Yerseke, *Bielant* als een verbastering van *Duvelant*. (Duivelant) en *Spiesant* als een verbastering van *Rielant*, (Rilland).
- ⁹ C. Dekker, *Zuid-Beveland...*, 74.
- ¹⁰ *Antiquitates Bredanae*, 8, opgenomen in J. B. Gramaye, *Antiquitates Belgicae*. (Leuven, 1708).
- ¹¹ W. A. van Ham, „Steenbergen, balans van een geschiedschrijving”, in: *De Oranjeboom* XXIV (1971), 128-130.
- ¹² J. J. Hoebanx, *l'Abbaye de Nivelles des origines au XIV siècle*. (Brussel, 1952), 223-225.
- ¹³ J. Dhondt, *Proloog van de Brabantse geschiedenis* (Bergen op Zoom 1952) 10 en voetnoten nrs. 26 en 27. Zie ook A. Delahaye, *Waarheid en legende van de Striene*, (Zundert, 1969), 30-31, 41-48.
- ¹⁴ Koch, *Oorkondenboek*, 87.
- ¹⁵ Th. de Rouck, *Den Nederlantschen Herauld*. (Amsterdam, 1645), 229-230. De Rouck citeert een mededeling (*By communicatie*) van M. van der Hoeve en Butkens, *Tropheën van Brabandt*, preuves 61 en 62. Op deze bladzijden is de desbetreffende bewijspplaats echter niet te vinden.
- ¹⁶ Koch, *Oorkondenboek*, 87. Tekst van de stichtingsoorkonde van Thorn (1 juni 992); in: Koch, *Oorkondenboek*, 111. Zie hierna nr. 39.
- ¹⁷ A. Scherpenisse, „Uit de geschiedenis van Poortvliet en Tholen en hun omgeving voor 1300”, in: *Archief... Zeeland* 1939, 83 e.v.
- ¹⁸ Dekker, *Zuid-Beveland...*, 66 e.v.
- ¹⁹ C. J. F. Sloomans, *Bergen op Zoom, de stad der markiezen*, (Amsterdam, 1949), 9-11. Ook in latere bewerkingen onder de naam *Bergen op Zoom, een stad als een huis*, (laatste druk Zaltbommel, 1974), 12.
L. Merkelbach van Enkhuizen, „Rond de kerstening van het noordwestelijk deel van Brabant (en Zeeland)”, in: *De Ghulden Roos* 21 (1961), 57 e.v.
- ²⁰ Koch, *Oorkondenboek* 86; Dekker, *Zuid-Beveland...* 74 e.v.

- ²¹ Zie de toelichtingen bij *Bodemkaart van Nederland Schaal 1:50.000 kaartblad 43 West Willemstad* (Wageningen 1964) *Kaartblad 43 Oost Willemstad* (Wageningen 1967) *Geologische kaart van Nederland Blad Willemstad Oost*. (Haarlem 1980).
- ²² Volgens een vermelding in het cartularium van de graven van Holland in Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, archief Graven van Holland inv. nr. 2144 fol. 24 zou het land van Schakerloo in 946 zijn geschonken aan de kerk van Sint Oedenrode. Van den Bergh, *Oorkondenboek I* nr. 321 (946). Zie ook W. Steurs, „l'Utilisation d'une source hagiographique discreditee: la vita S.Ode Virginis de Sint Oedenrode”, in: *Acta historica Bruxellentia* 4, *Histoire et methode* (1981) 129-145; W. Heesters, „De Oda van Sint Oedenrode vrome legende of boerenbedrog”, in: *Brabants Heem* 35 (1983) 74-78.
- ²³ P. Leupen, „Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk”, in: *Archief van de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 22 (1980) 131-145; H. J. Kok, „De patrocinia van de H. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middeleeuws bisdom Utrecht” in dat tijdschrift, 6 (1964) 291 e.v.; W. Braunfels (ed.), *Lexicon der Christlichen Ikonographie*, VI (Rome e.a.pl., 1974), kol. 406-408.
- ²⁴ J. Dhondt, *Proloog van de Brabantse geschiedenis*, (Bergen op Zoom, 1952).
- ²⁵ M. Zender, *Räume und Schichte mittelalterlicher Heiligenverehrung in Ihrer Bedeutung für die Volkskunde*, (Keulen, 1973), 92.
- ²⁶ Zender, *Räume und Schichte . . .*, 96. Over parochiepatroonheiligen in het algemeen zie ook H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het Middeleeuws Bisdom Utrecht*, (Assen, 1958).
- ²⁷ C. Slootmans, „De arbitrale uyuysprake van 1456, grondslag van het stedelijk bestuur van Bergen op Zoom tot 1795”, in: *Taxandria* (Bergen op Zoom) L (1943) 229. Oorspronkelijk vond de feitelijke magistraatsverandering op 17 januari (Sint Antoniusdag) plaats.
- ²⁸ Slootmans, „De arbitrale uyuysprake . . .”, 227.
- ²⁹ Gemeentearchief Bergen op Zoom, oud stadsarchief inv. nr. 15 fol. 79 akte van 9 februari 1403, „in Sente Gertrudenstraet buiten Onser Vrouwen poirte . . . oost Sente Gertrudenwech . . .”. Zie ook aldaar fol. 81v, 84, 222, 227, 249, 258v.
- ³⁰ C. Slootmans, „De kapel van Sinte Geretruda aan de Schelde”, in: *De Gbulden Roos* 21 (1961) 106.
- ³¹ G. C. A. Juren, *Consilium de Beke*, Bergen op Zoom z.j., overdruk uit *Taxandria* (Bergen op Zoom) XXVII-XXX, 33, U (volgens het in 1400 aangelegde register Institutiones I, 121)
- ³² J. Baselius, *De obsidione Bergopzomii*, (Bergen op Zoom, 1603), 23.
- ³³ J. H. van Mosselveld, *Prenten van Bergen op Zoom* (Breda 1967) nr. 7.
- ³⁴ De Rouck, *Den Nederlandtschen Herald*. . . 230.
- ³⁵ Zender, *Räume und Schichte . . .* 111 (met kaart).
- ³⁶ Slootmans, „De kapel . . .” 110.
- ³⁷ A. F. Stocq, *Vie critique de Sainte Gertrude de Nivelles en Brabant* (631-664), (Nijvel, 1931), 165.
G. C. A. Juren, „Hildernisse”, in: *De parochiën in het bisdom Breda*, (Bergen op Zoom II, 1925-1938), 149 e.v.
- ³⁸ W. A. van Ham, „De symbolen van Geertruidenberg”, in: *De Oranjeboom* XXII (1969) 60 e.v.
- ³⁹ Koch, *Oorkondenboek*, 111 e.v. nr. 61 (1 juni 992). De desbetreffende passage luidt: „Montem littoris ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est, et cellam habet a beato Amando consecratam, villam Gillesele cum appenditiis, villam Barle cum altari in honorem sancti confessoris Remigii a me constructo, castellum Sprundelheim cum omni integritate sicut situm est supra fluvium Merbeta . . .”.
- ⁴⁰ H. Dirven, „175 jaar parochie van onze lieve vrouwe hemelvaart te Prinsenbeek”, in: *Hage*, 2 (oktober 1971), 15 e.v., 25 e.v.
- ⁴¹ Koch, *Oorkondenboek*, 581 e.v. nr. 397 (1219).
- ⁴² F. F. X. Cerutti *Middeleeuwse Rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda I*, (Utrecht, 1956), 14 nr. 20 (6 december 1232).
- ⁴³ H. P. H. Camps, *De stadsrechten van Graaf Willem II van Holland en hun verbouding tot het recht van 's-Hertogenbosch*, (Utrecht, 1948), 169 nr. 6 (25 oktober 1235).
- ⁴⁴ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke archieven van Brabant, inv.nr. 1417, Cartularium van de abdij Nijvel, fol. 28 (26 november 1241).

- ⁴⁵ J. van den Nieuwenhuizen, *Oorkondenboek van het Sint-Elizabethhospitaal te Antwerpen*, (Brussel, 1976), 44 nr. 29 (25 april 1246).
- ⁴⁶ *Taxandria* (Bergen op Zoom), XXXVI (1936) 1 e.v. (18 augustus 1246).
- ⁴⁷ M. A. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo I*, (Tongerlo, 1948), 14 nr. 9 (1157).
- ⁴⁸ Koch, *Oorkondenboek*, 364 nr. 208 (11 maart 1186); 367 nr. 211 (c. 1187, een (depertitum); 368 nr. 212 (21 mei 1188). Zie ook Dekker, *Zuid Beveland*... 75, 140 e.v.
- ⁴⁹ Cerutti, *Middeleeuwse rechtbronnen*, 8 nr. 15 (24 februari 1213).
- ⁵⁰ R. van Uytven, „Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant: het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch”, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland* 54 (1982), 40.
- ⁵¹ Cerutti, „De vorming der stad”, in: *Geschiedenis van Breda I*, (1952), 42.
- ⁵² J. van Rompaey, „Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom”, in: *Verslagen en mededeelingen (van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht)* XIII (1968), 20.
- ⁵³ Te verschijnen als de bijdrage „Bergen op Zoom, van vrijstad tot marktstad 1250-1350”, in de reeks *Studies uit Bergen op Zoom* (medio 1985).
- ⁵⁴ Deze akten zijn voor een deel gepubliceerd door P. J. Goetschalckx en B. van Doninck, *Oorkondenboek der abdij van Sint Bernaards aan de Schelde*, I, (Antwerpen, 1926); daarna voortgezet in de *Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* XII (1913), XIII (1914), XX (1929) en XXI (1930). Het overige deel van de charters is onuitgegeven en berust in het abdijarchief te Bornem c.q. in het rijksarchief te Antwerpen.
- ⁵⁵ A. Erens, *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*, Tongerlo, 1929); de oorkonden betreffende Huijbergen zijn (slordig) uitgegeven in N.N.: *Geschiedenis van het Wilhelmiatenklooster en van het Bisschoppelijk Instituut Ste. Marie te Huijbergen*, (Huijbergen, 1907) en in *Taxandria* (Bergen op Zoom) XI (1904), 155 e.v.
- ⁵⁶ Siebelt, „De groei...”, 97 e.v.
- ⁵⁷ Siebelt, „De groei...”, 96.
- ⁵⁸ Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw”, in: *Geschiedenis van Breda I*, (Tilburg, 1952), 74.
- ⁵⁹ Siebelt, „De groei...”, 94 voor de *veronderstelling*, 95 voor zijn *zekerheid* over de oorsprong van het bezit in Noordland uit een gift van Servatius. Op blz. 86 citeert hij een veronderstelling mijnerzijds: „Wellicht reeds in de 12e eeuw...” die door Siebelt in de volgende zin tot een onbewezen bewering wordt verklaard: „Het is niet duidelijk hoe hij aan deze *bewering* komt”. Een historicus moet veronderstellingen en beweringen goed van elkaar onderscheiden.
- ⁶⁰ *Bijdragen tot... het aloude hertogdom Brabant*... XII (1913) 359 nr. 374 (1 juli 1277): „Et specialiter in Herelle, quem locum licet ad parochiam de Woude cum suis pertinuit... quia investitus de Berghen super Zoem in dicto loco pro tenuitate sui benefitii recepit antiquitus... tertiam partem tam majoris decime quam minute...”. De oprichtingsoorkonde van de parochie Heerle, in: *Taxandria* XXXII Bergen op Zoom (1925), 54 e.v. (14 mei 1307).
- ⁶¹ E. van Mingroot, „Het middeleeuws bronnenmateriaal uit de Nederlanden 500-1500”, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 3 (1982), 439 e.v.
- ⁶² J. H. Verhagen, *Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant*, (Waalre, 1984), passim.
- ⁶³ L. Weijs, „Opgraving in de Zuid Molenstraat”, in: *De Waterschans* 13 nr. 3 (december 1983) 37. idem, „Twee middeleeuwse munten gevonden te Bergen op Zoom”, in: *De Waterschans* 14, nr. 1 (1 maart 1984). Mondelinge mededelingen van L. Weijs en G. Groeneweg, leden van de Stichting „In den Scherminckel”, 1984.
- ⁶⁴ Siebelt, „De groei...”, 99.
- ⁶⁵ Verhagen, *Prehistorie en vroegste geschiedenis*... 83 e.v.